

A nyelvi nacionalizmus a dualizmus kori Magyarországon*

Egy nyelvi ideológia elemei

1. Bevezető gondolatok. – Egy korábbi tanulmányomban (A nyelvtörténetírás elvi kívánalmairól a német nyelv magyarországi története kapcsán: Nyr. 2000: 501–13) a szociopragmatikai orientáltságú nyelvtörténetírás (vagy máshogy: történeti szociopragmatika, vö. SÁROSI ZSÓFIA, Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben: MNy. 2003: 434–48) elméleti és módszertani kérdéseit, megvalósítási lehetőségeit mérlegelve szoltam – elsősorban MATTHEIER egyik írása nyomán (Kommunikationsgeschichte des 19. Jahrhunderts. Überlegungen zum Forschungsstand und zu Perspektiven der Forschungsentwicklung. In: Sprache und bürgerliche Nation. Beiträge zur deutschen und europäischen Sprachgeschichte des 19. Jahrhunderts. Hrsg. DIETER CHERUBIM – SIEGFRIED GROSSE – KLAUS J. MATTHEIER. Berlin–New York, 1998. 1–45) – a nyelvi tudat történetéről mint a szociopragmatikai szemléletű nyelvtörténetírás egyik komponenséről. Az e komponens tárgykörébe tartozó, történetileg megragadható nyelvi diszpozíciók, attitűdök és mentalitások¹ megismerése, s általában a nyelvről való gondolkodás történetének szisztematikus feltárása azért (is) lenne fontos feladata a történeti nyelvészetnek, mert mindezeket a mentális, illetve kognitív tényezőket bizonyítottan kauzális viszony fűzi magához a nyelvi viselkedéshez. Azaz: a szóban forgó nyelvre vonatkozó tudás, valamint az említett diszpozíciók, attitűdök és mentalitások döntően meghatározzák magát a nyelvi viselkedést. Ebből következően ismeretük bármiféle, a történetiségben ismert nyelvi viselkedés magyarázatához, tehát a „nyelvhasználat története” – de sok esetben ugyanígy a „nyelvi rendszer története” – elnevezésű nyelvtörténeti komponens feltárásához és megértéséhez is szükséges, sőt többnyire elengedhetetlen.

Magyar vonatkozású, deklaráltan és célzottan a nyelvi tudat történetének feltárására irányuló vizsgálatokban azonban a szakirodalom egyelőre nem bővelkedik. A magyar nyelvre vonatkozó kutatások, ha jól látom, mindeddig inkább csak más problémák, illetve jelenségek kapcsán érintettek, szisztematikus és célzottan azonban ritkán vizsgálták a nyelvi tudat történetének tárgykörébe tartozó kérdéseket (l. pl. BÉKÉS VERA, A hiányzó paradigma. Debrecen, 1997.; NÉMETH G. BÉLA, A századvégi Nyelvőr-vitához. In: Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Szerk. PAIS DEZSŐ. Bp., 1960. 225–61; PAIS DEZSŐ szerk., Nyelvünk a reformkorban. Bp., 1955.; BENKŐ LORÁND, Nemzet és anyanyelve. Bp., 1999.; stb.). Ismereteim szerint idehaza mindezt csupán HERMAN JÓZSEF tollából születtek magyar nyelvű, a nyelvi tudat történetének kérdéseire koncentrázó – bár romanisztikai vonatkozású kutatási eredmények (Tours-i Gergely nyelvi tudata. In: Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára. Szerk. ZOLTÁN ANDRÁS. Bp., 1998. 231–8; Nyelvi tudat, nyelvi változás, nyelvi politika. A mai romanisztika műhelyéből. Magyar Tudomány 2000: 385–96).

Jelen dolgozat egy hosszabb távú, a XIX. századi magyar–német kétnyelvűség problémáit vizsgáló történeti (makro)szociolingvisztikai kutatás részét képezi (eddigie eredményeihez l. PÉTER MAITZ, Sozialpsychologie des Sprachverhaltens. Der deutsch-ungarische Sprachkonflikt in der Habsburgermonarchie. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2005. Uő., The Death of Standard German in Nineteenth-Century Budapest: A Case Study on the Role of Linguistic Ideologies in Language Shift. In: STEPHAN ELSPAß – NILS LANGER – JOACHIM

* A tanulmány egy a nyelvi nacionalizmus magyarországi történetét feltárni szándékozó vizsgálat első eredményeiről számol be. Jelen formájában nem jöhetett volna létre a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai- ösztöndíjának anyagi támogatása, valamint Kiss Jenő és Sándor Klára szakmai segítsége, szakavatott kritikai megjegyzései, tanácsai nélkül. Őszinte köszönete illeti őket, továbbá a tanulmány anonim lektorát és a Magyar Nyelv szerkesztői gárdájának tagjait, kiváltképp megint csak Kiss Jenőt, mindazért a jóindulatú szakmai gondosságért, mellyel a kézirat végleges változatának elkészültét elősegítették.

¹ A rendelkezésre álló keretek közt nincs lehetőség e kategóriák pontos meghatározására, így azokat tudatosan preexplikatív értelemben használom.

SCHARLOTH – WIM VANDENBUSSCHE eds., *Language History from Below: Linguistic Variation in the Germanic Languages 1700–2000*. Walter de Gruyter, Berlin–New York, megjelenés előtt), s a nyelvi tudat történetének 19. századi magyar fejezetéhez kíván néhány adalékkal szolgálni.

Tárgya az e század nyelvi történéseit egész Európa-szerte nem kis mértékben meghatározó – s napjainkban már komoly nemzetközi szakirodalommal rendelkező – nyelv i n a c i o n a l i z m u s (ang. *linguistic nationalism*, ném. *Sprachnationalismus*)², célja pedig az, hogy e nyelvi ideológia magyarországi létformájának főbb elemeit, konstitutív jegyeit meghatározza. Ennek a célnak az eléréséhez a továbbiakban a nyelvről való gondolkodás, a tudatos nyelvi reflexió korabeli termékeit, nyelvi manifesztumait fogom nagyító alá venni. Ezek individuális, szubjektív elemeinek elvonásával rajzolódik majd ki – reményeim szerint – az a viszonylag konstansnak mutakozó általános keret, melyben a nyelvről való gondolkodás, a nyelvi reflexió az adott kor társadalmában folyt, mely az egyén nyelvre, nyelviségre vonatkozó véleményeit, attitűdjeit, mentalitásait, ezeken keresztül pedig nyelvi viselkedését is döntő mértékben meghatározta. Ez az általános keret pedig nem más, mint amit a szakirodalom úgy hív: n y e l v i i d e o l ó g i a .

Dolgozatom első fejezetében magukról a nyelvi ideológiákról, azok mibenlétéről kívánok néhány, talán nem haszontalan általános megjegyzést tenni. Ezt követően a kort meghatározó ideológia, a nacionalizmus, illetve az annak szerves részét képező nyelvi ideológia, a nyelvi nacionalizmus történeti hátteréről fogok röviden szólni (3. pont). Harmadik lépésben ismertetem a vizsgálat módszereit, illetve az elemzések alapjául szolgáló korpuszt (4. pont), majd pedig reprezentatív szemelvények segítségével kísérletet teszek a XIX. századi Magyarország nyelvi történéseit és gondolkodását meghatározó nyelvi nacionalizmus ismérveinek bemutatására (5. pont).

Tisztában vagyok vele, hogy írásom témája az olvasóban – szándékom ellenére – esetleg felidézhet bizonyos aktuális közéleti kérdéseket. Ezért utolsó előzetes megjegyzésként szeretném leszögezni, hogy a következőkben dokumentált elemzések a sine ira et studio elvét szem előtt tartó tudományos, szigorúan deskriptív elemzések. Írásomban ennek megfelelően a 'nacionalizmus' és a 'nyelvi nacionalizmus' fogalmakat tudományos értelemben, értéksemleges fogalmakként fogom használni, természetesen definiálni és explikálni fogom, s a kifejtés során, ahogy ezt az olvasó is látni fogja, mindenféle, a vizsgált ideológia lényegére vonatkozó értékítélettől, minősítő állásfoglalástól tartózkodom.

2. Ideológia – nyelvi ideológia. – Az ideológiák kérdéskörének immár évszázados múltra visszatekintő, gazdag filozófiai, politológiai, pszichológiai, szociológiai, tudásszociológiai szakirodalma van, amely – ahogy ez a tudományokban általában lenni szokott – nincs híján az ideológiák mibenlétére és funkciójára vonatkozó, nem egyszer antagonisztikus nézeteknek. Mi e helyen induljunk ki egy olyan általános meghatározásból, mely szerint ideológiának az egy meghatározott kultúrához, illetve abban létező társadalmi csoporthoz köthető, általános, kollektív világnézetet, gondolat-, illetve értékrendszert nevezünk. Az ideológia ebben az értelemben tehát az egy adott kultúra társadalmában zajló gon-

² Épp abból adódóan, hogy a nyelvi nacionalizmus egy nemzeti kereteken átívelő, Európa számos nyelvének új- és legújabb kori történetét meghatározó nyelvi ideológiát testesít meg, fontos fejezetét képezheti egy – a jövőben megirandó, a nemzeti nyelvek határait átlépő, egyre több nyelvtörténész által kutatott és propagált komparatív szemléletű – „európai nyelvtörténetnek”. Az európai nyelvtörténetírás koncepciójához, lehetőségeihez és korlátaihoz l. KLAUS J. MATTHEIER, *Sprachgeschichte des Deutschen: Desiderate und Perspektiven*. In: *Sprachgeschichte des Neuhochdeutschen. Gegenstände, Methoden, Theorien*. Hrsg. ANDREAS GARDT – KLAUS J. MATTHEIER – OSKAR REICHMANN. Tübingen, 1995. 7sk.; KLAUS J. MATTHEIER, *Historische Soziolinguistik: Ein Forschungsansatz für eine künftige europäische Sprachgeschichte*. In: *Beiträge zur historischen Stadtsprachenforschung*. Hrsg. HELGA BISTER-BROOSEN. Wien, 1999. 223–34; HORST HAIDER MUNSKE, *Ist eine europäische Sprachgeschichtsschreibung möglich?* In: ANDREAS GARDT – KLAUS J. MATTHEIER – OSKAR REICHMANN Hrsg. i. m. 399–412, valamint OSKAR REICHMANN, *Nationale und europäische Sprachgeschichtsschreibung*. In: *Neue deutsche Sprachgeschichte. Mentalitäts-, kultur- und sozialgeschichtliche Zusammenhänge*. Hrsg. DIETER CHERUBIN [sic!] – KARLHEINZ JAKOB – ANGELIKA LINKE. Berlin–New York, 2002. 25–42.

dolgozás egyfajta kollektív kerete, s minthogy maga is kor-, illetve kultúraspecifikus, a keretében zajló gondolkodás és az általa megszülető tudás is – legyen az akár tudományos, akár naiv – társadalom-, illetve kultúrafüggő és történetileg változó (vö. pl. BARRY BARNES – DAVID BLOOR – JOHN HENRY, *A tudományos tudás szociológiai elemzése*. Bp., 2002.).

Az 'ideológia' fogalmának ilyen irányú általános meghatározásából a 'nyelvi ideológia' fogalmának következő definíciója adódik: Nyelvi ideológiának azt az általános, kollektív világnézetet, gondolat-, illetve értékrendszert nevezük, mely a nyelvről való gondolkodás egyfajta kereteként egy kor, illetve kultúra társadalmának nyelvről alkotott nézeteit alapvetően meghatározza. Hasonló felfogást képvisel a nyelvi ideológiák mibenlétére vonatkozóan SUSAN GAL is: „LINGUISTIC IDEOLOGIES are the culturally specific notions which participants and observers bring to language, the ideas they have about what language is good for, what linguistic differences mean about the speakers who use them, why there are linguistic differences at all. Both ordinary people and social scientists – linguists, sociologists, anthropologists – hold language ideologies.” (*Language Ideologies and Linguistic Diversity: Where Culture Meets Power*. In: *A magyar nyelv idegenben*. Szerk. KERESZTES LÁSZLÓ – MATICSÁK SÁNDOR. Debrecen–Jyväskylä, 2002. 197, kiemelés az eredetiben)

A következőkben tehát azt az általános, kollektív világnézetet, gondolat- és értékrendszert igyekszem majd rekonstruálni, mely a XIX. század polgárosodó magyar társadalmának nyelvről való gondolkodását, nyelvi diszpozícióit, attitűdjeit és mentalitásait alakította. Mielőtt azonban erre rátérnék, szükségesnek tartom a nacionalizmus mint a kort meghatározó politikai ideológia történeti gyökereinek és mibenlétének, illetve ezen ideológia nyelvi érintkezési pontjainak legalább rövid felvillantását. A következő fejezet tárgya tehát a nyelvi nacionalizmus születése és születésének körülményei.

3. Nacionalizmus – nyelvi nacionalizmus. – Köztudott dolog, hogy az újkori európai nacionalizmusok közvetlen gyökerét a modern polgári társadalmak kialakulásában, a felvilágosodásnak a francia forradalmat követően egész Európát meghódító eszmerendszerében, tehát (legkésőbb!) a XVIII. és a XIX. század fordulójának társadalom- és eszmetörténeti változásaiban kell keresnünk (vö. DIETER NOHLEN Hrsg., *Wörterbuch Staat und Politik*. Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1996. 453 sk.). A számunkra döntő momentum itt az, hogy – szemben az addig uralkodó feudális államrenddel – innentől fogva egyre kevésbé egy rend-, illetve osztálybeli hovatartozás, egy valláshoz, dinasztiahoz, államhoz vagy szűkebb régióhoz való kötődés határozza meg az egyén társadalmi identitását és társadalomban elfoglalt helyét (vö. NIEDERHAUSER EMIL, *A magyarországi asszimiláció problémái*. Utószó Pukánszky Béla könyvének új kiadásához. In: PUKÁNSZKY BÉLA, *Német polgárság magyar földön*. Bp., 2000. [1940.] 175 sk.; ANDREAS GARDT, *Sprachpatriotismus und Sprachnationalismus. Versuch einer historisch-systematischen Bestimmung am Beispiel des Deutschen*. In: *Sprachgeschichte als Kulturgeschichte*. Hrsg. ANDREAS GARDT – ULRIKE HAB-ZUMKEHR – THORSTEN ROELCKE. Berlin–New York, 1999. 90). Ezt a funkciót elsődlegesen immár a nemzet, a nemzeti hovatartozás tölti be. A nemzeti társadalmak tagjai tehát már egyre kevésbé egy rend, osztály vagy vallás versenyérdekeit tartják elsődlegesen szem előtt, sokkal inkább a nemzetét az azon kívül állókkal szemben. (KARL W. DEUTSCH általános meghatározása szerint ezt, azaz a nemzeti érdekek elsődleges szem előtt tartását és a nemzetet kívülállókkal szembeni képviselését és érvényesítését nevezhetjük nacionalizmusnak – vö. *Nationenbildung – Nationalstaat – Integration*. Düsseldorf, 1972. 26; hasonlóképp STEPHEN BARBOUR, *Nationalism, Language, Europe*. In: *Language and Nationalism in Europe*. Eds. STEPHEN BARBOUR – CATHIE CARMICHAEL. Oxford, 2000. 4). S minthogy a nemzetek önmeghatározása – elsősorban a német nemzeti romantikus gondolkodók, legfőképpen pedig HERDER filozófiája nyomán – kezdettől fogva sajátos módon összekapcsolódik a nyelv kérdésével, melynek következtében az imént említett nemzeti érdekek nem utolsó sorban nyelvi érdekeket is magukban foglalnak (vö. JOHN EDWARDS, *Language, Society and Identity*. Oxford, 1985. 23 sk.), így ezzel valójában el is jutottunk a nyelvi nacionalizmus problematikájához: ahhoz az általános, kollektív gondolat-, illetve értékrendszerhez,

mely ehhez az újonnan kialakult társadalmi identitáshoz, illetve a nacionalizmushoz mint ideológiához kapcsolódva a kor társadalmának nyelvről és nyelvekről való gondolkodását meghatározta. A nyelvi nacionalizmus fogalma alatt tehát ebben az értelemben – a nyelvi ideológia fogalmának fenti definíciójából kiindulva – itt nem mást és nem többet értünk, mint azt az általános, kollektív nyelvi gondolat- és értékrendszert, melynek legfőbb vonatkoztatási pontja a nemzet, melyet megalkotói és hordozói a nemzetre, illetve a nemzeti érdekekre hivatkozva fogalmazznak meg és képviselnek.

Az imént elmondottakhoz kapcsolódva és a kor filozófiai, politikai gondolkodására gyakorolt hatásánál fogva válasszuk tehát HERDER nyelvfilozófiáját kiindulási pontunkként. A nagy gondolkodó egyik legtöbbször idézett mondata, mely szerint „Mittelst der Sprache wird eine Nation erzogen und gebildet” (idézi PETER VON POLENZ, *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart*. 2. kötet: 17. und 18. Jahrhundert. Berlin–New York, 1994. 332), a nacionalizmus időszakának (nyelv)politikai gyakorlatában az egy nyelv – egy nemzet eszményének megfogalmazásában, a nemzeti nyelv fogalmának létrejöttében öltött testet, s számos európai nyelvben szállóigeként is (l. pl. *Nyelvében él a nemzet!*) a kollektív tudat részévé vált (vö. BARTHA CSILLA, *A két-nyelvűség fogalma: tudománytörténeti vázlat*. In: *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. Szerk. BORBÉLY ANNA. Bp., 2000. 26). Megjelent tehát a nemzetek nyelvi egységének gondolata, illetve kívánalma, nyomában pedig – az egység létrehozásának eszközeként – a nemzeti nyelv mint „»egységes«, közös, eszményi és normatív nyelvi alakulat” (BENKŐ LORÁND, *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Bp., 1960. 56) igénye. A herderi gondolatrendszer magyarországi recepciója számára különösen termékeny talajt készített elő az a (tag)mondat, melyben a nagy történetfilozófus felvillantotta a magyar nyelv halálának rémképét. A szóban forgó mondat – és szöveggörnyezete – eredetiben a következőképpen hangzik: „Das einzige Volk, das aus diesem Stamm [dem „finnischen Völkerstamm” – M. P.] sich unter die Eroberer gedrängt hat, sind die Ungern oder Madscharen [...] Da sind sie jetzt unter Slawen, Deutschen, Wlachen und andern Völkern der geringere Teil der Landeseinwohner, und nach Jahrhunderten wird man vielleicht ihre Sprache kaum finden.” (JOHANN GOTTFRIED HERDER, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Hrsg. v. MARTIN BOLLACHER. Frankfurt, 1989. [= JOHANN GOTTFRIED HERDER, *Werke in zehn Bänden*. Hrsg. v. MARTIN BOLLACHER et al., 6. kötet]. 688; kiemelés tőlem – M. P.)

Ez a mondat olyannyira megkockogatta a vészharangot, hogy annak hangja még napjainkban is hallatszik. S hogy ez a harangszó miért volt a XIX. század Magyarországon különösen hangos, az az elmondottakból valójában már következik. Amennyiben ugyanis HERDER szerint, mint fent láttuk: 1. az egységes nemzeti nyelv egy nemzet konstitutív sajátja, összeható ereje; 2. ezt a nemzeti nyelvet a kihalás veszélye fenyegeti; ebből már levonható a következtetés, hogy 3. nyelvhalál képze magának a nemzetnek a halálát vetíti előre.

E következtetés első – herderi – premisszája mutatja azt a pontot, melynél nemzet és nyelv elválaszthatatlanul összefonódnak, a mondatban szereplő állítás pedig valójában nem más, mint a nyelvi nacionalizmus központi tétele és lényege. Ez az a tétel, mely a nyelv és nyelvhasználat kérdését a korabeli magyar – és számos más európai – nemzeti társadalom politikai és közéletének egyik központi kérdésévé, ezáltal egyúttal a politika és a törvénykezés tárgyává tette, s ezzel végső soron egy olyan kérdést emelt állami rangra, mely egészen addig, azaz a XVIII. század derekáig mint kérdés nem is létezett (vö. SZEKFI GYULA, *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez*. Bp., 1926. 7 skk.). Érthető tehát, hogy a fentebbi a) pontban megfogalmazott gondolat a nemzeti diskurzus egyik meghatározó toposzaként innentől kezdve számos politikai és szinte minden nyelvpolitikai és nyelvművelő érvelésben visszaköszön – s belőle a nyelvi nacionalizmus számos más ismertetőjegye is levezethető. Köztudottan markáns jelenlétét a XIX. század Magyarországon hadd legyen elegendő e helyen mindössze két korabeli idézettel szemléltetnem (a XVIII. századi előzményekhez l. BIRÓ FERENC szerk., *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Bp., 2005.). Az első egy nyilvános felhívás szövegéből származik,

melyet a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztálya bocsátott ki 1878 márciusában és amely azután Pulszky Ferenc osztályelnök és Gyulai Pál osztálytitkár aláírásával jelent meg a Magyar Nyelvőrben. Ebben „A magyar közönséghez! Fölvívás egy nemzeti ügy támogatására” cím alatt egyebek mellett a következőket olvashatjuk: „A Magyar Tudományos Akadémia lelkes alapítóinak szándéka értelmében a tudományok művelésén kívül különösen a nyelvünknek, nemzetünk legdrágább kincsének ápolását tartotta mindig és tartja szem előtt most is folytonosan... Anyanyelvünk őseinkről ránk maradt legdrágább örökségünk. Nemzetképen addig élünk, míg e szent örökséget megőrizzük.” (Nyr. 1878: 145 skk.; kiemelés tőlem – M. P.)

A második idézet, melyben szintén a nyelvi nacionalizmus fentebb megfogalmazott tételével találkozhatunk, báró Bánffy Dezső leköszönt miniszterelnök egy írásában található. Ebben a szerző, mint láthatjuk, a magyar családnév mint nyelvi eszköz kizárólagos használatát mint nemzeti szükségletet sürgeti: „A magyar nemzeti társadalom meg kell hogy értse, hogy az idegen neveket viselőktől követelnie kell a magyar hangzású nevek felvételét, mint egyik eszközét az egységes magyar nemzeti állam megalkotásának” (báró Bánffy Dezső cikke a Budapesti Naplóban 1902. július 2-án. Idézi SIMONYI ZSIGMOND, Magyar név: Nyr. 1917: 203; kiemelés tőlem – M. P.).

Mielőtt a továbbiakban a nyelvi nacionalizmus – nagyrészt a már többször hivatkozott, fentebbi a) pontban megfogalmazott tételből levezethető – elemeinek rekonstrukciójába és elemzésébe kezdenék, röviden ismertetni kívánom a bemutatás alapját képező szövegkorpuszt.

4. A korpusz. – Az utóbbi évtizedekben mind a történetírásban, mind pedig a nyelvtörténetírásban Európa-szerte bevett gyakorlattá vált, hogy a korszakolás a XIX. századot nem szorítja szigorúan a két századforduló közé, hanem, figyelembe véve a francia forradalom és az első világháború történelmi jelentőségét és társadalmi, illetve nyelvi következményeit, az e két esemény közti időszakra helyezi azt. Amikor tehát a történetiség dimenziójában vizsgálódó társadalomtudományok a XIX. századról beszélnek, akkor ez alatt napjainkban már többnyire Európa ebben az értelemben vett „hosszú XIX. századát” értik. Ezt a gyakorlatot igyekszem követni – KISS JENŐnek a közelmúltban publikált korszakolási javaslatával összhangban (A magyar nyelvtörténet korszakolásához: MNy 2003: 392) – a továbbiakban én is.

Az alábbi elemzések céljából összeállított korpusz gerincét e hosszú XIX. század utolsó mintegy ötven esztendejéből, a kiegyezés és az első világháború közti időszakból származó szövegek alkotják. (Az elemzett korpusz részben megegyezik a kutatás egésze során használt, így tehát már korábbi vizsgálataimban is elemzett korpuszsal; részletesebb ismertetését l. MAITZ 2005. i. m. 68 sk.) Szükségesnek tartom azonban hangsúlyozni, hogy noha az elemzések empirikus bázisa ilyen módon az ún. hosszú XIX. századnak csak a második felére terjed ki, a nyelvi nacionalizmus e forrásokon keresztül tetten érhető elemei – lévén, hogy a nyelvi nacionalizmus a század egészének meghatározó nyelvi ideológiája – a XIX. század első felében is egyértelműen kimutathatók. Ezt azonban a terjedelmi korlátok miatt csak helyenként fogom néhány kiragadott adattal is szemléltetni. A rendelkezésre álló kereketek általában sem teszik lehetővé korpuszom minden adatának bemutatását és interpretációját. Ezért hangsúlyozni szeretném, hogy a továbbiakban felvonultatott adatok az általam feldolgozott szövegmennyiségnek csak egy szerény töredékét alkotják, tartalmilag azonban a korpusz és a korszak egészére nézve mindenképpen reprezentatívnak tekinthetők. (További releváns adatokat és részletes elemzéseket tartalmaz MAITZ 2005. i. m.; PÉTER MAITZ – ANNA MOLNÁR, Zur Rolle sprachlicher Ideologien beim Sprachwechsel. Am Beispiel der deutschen Sprachgemeinschaft Ungarns im sprachnationalistischen 19. Jahrhundert. In: Wertigkeiten, Geschichten und Kontraste. Festschrift für Péter Bassola zum 60. Geburtstag. Hrsg. DÁNIEL CZICZA – ILDIKÓ HEGEDŰS – PÉTER KAPPEL – ATTILA NÉMETH. Szeged, 2004. 293–310). – A szóban forgó korpusz tehát, melyből az elemzésekhez szemléltetési céllal felhasznált példák származnak, két alapvető forráscsoportból tevődik össze.

1. Túlnyomó részét olyan szövegek képezik, melyek a tudatos, szisztematikus nyelvi reflexió eredményeként születtek meg akár tudományos igénnyel, akár a művelt polgárság (Bildungsbürgertum) naiv nyelvi reflexiójának eredményeként. E forráscsoport gerincét a Magyar Nyelvőr című folyóiratban 1872 és 1918 közt megjelent tanulmányok, vitairatok, hozzászólások és olvasói levelek adják. Ezt a nem jelentéktelen szövegmenyiséget egészítik ki egyéb, mind tartalmilag, mind formailag rokonítható források: a magyar nyelvet bemutató tudományos ismeretterjesztő írások, tudományos értekezések előszavai.

2. A korpusz második részlegét egy a magyar nyelvtörténetírásban – tudomásom szerint – mindeddig lényegében teljesen kiaknázatlan, ám több tekintetben is rendkívül tanulságos forrástípus alkotja: olyan illemtankönyvek és egyéb nyelvi, nyelvhasználati kérdéseket (is) érintő tanácsadó kiadványok, melyek a vizsgált korszakban jelentek meg Magyarországon és nem – vagy legalábbis nem kimutathatóan – más nyelven íródott munkák pusztá fordításai. E források annyiban lehetnek a nyelvtörténeti kutatások számára (is) rendkívül tanulságosak, amennyiben rendelkezésükkel adódóan talán leghitelesebb tükrei azoknak a tudatos normatív véleményeknek, melyek a nyelvhasználatot kísérték, melyekhez az adott kor társadalmának nyelvi, illetve kommunikációs viselkedése – tudatosan! – igazodott. Rögtön hozzá kell azonban tennünk, hogy a korszak nyelvi és kommunikációs normarendszerének, illetve az ehhez kapcsolódó vélekedéseknek teljes képe e forrásokon keresztül, persze, több okból sem rajzolható meg. E g y r é s z t azért nem, mert a szóban forgó kiadványok csak azokat a – preferált vagy elvetett – nyelvi, nyelvhasználati normákat, illetve jelenségeket tárgyalják, amelyeket szerzőik az idevágó társadalmi diskurzus szempontjából relevánsnak, említésre méltónak ítélték. M á s r é s z t az ezekben a kiadványokban kívánatosként vagy illendőként bemutatott (preskriptív) nyelvi viselkedési normák nyilvánvalóan nem feltétlenül esnek egybe a magyar társadalom egészében uralkodó t é n y l e g e s (szubszisztens) viselkedési normákkal. A tényleges nyelvi viselkedésről sokszor kizárólag a megfogalmazott normáknak ellentmondó, e munkákban elrettentő példaként bemutatott nyelvi cselekmények leírásai tájékoztatnak. H a r m a d r é s z t látnunk kell azt is, hogy a szóban forgó munkák szerzői kivétel nélkül a (művelt) polgárság képviselői, így az általuk leírt, preferált vagy elvetett nyelvhasználati formák is szükségszerűen a polgárságnak mint a kor meghatározó társadalmi formációjának értékrendjét, normatudatát, nyelvhasználati normarendszerét tükrözik. Az alsóbb – vagy felsőbb – társadalmi csoportok, rétegek vagy osztályok normatadata e forrásokon keresztül aligha hozzáférhető. (Már csak azért is nehezen hozzáférhető, mert egyfelől e társadalmi alakzatokat – többek között – éppen a művészetekre, nyelvre, irodalomra vonatkozó tudatos reflexió hiánya különbözteti meg a (művelt) polgárságtól (vö. REINHART KOSELLECK, Einleitung – Zur anthropologischen und semantischen Struktur der Bildung. In: UŐ Hrsg., Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. Teil II. Bildungsgüter und Bildungswissen. Stuttgart, 1990. 41), másfelől viszont normatadatok, illetve normarendszerük leginkább éppen ezen a reflexión keresztül lenne megismerhető.

5. A nyelvi nacionalizmus elemei. – Ezen elméleti, módszertani és történeti jellegű bevezető gondolatok után a továbbiakban rátérnék dolgozatom tulajdonképpeni témájára: a nyelvi nacionalizmus gondolat-, illetve értékrendszerének bemutatására. Ennek során jelentős mértékben támaszkodni fogok a téma külföldi szakirodalmára, elsősorban is ANDREAS GARDT idevágó kutatási eredményeire (Sprachpatriotismus und Sprachnationalismus. Versuch einer historisch-systematischen Bestimmung am Beispiel des Deutschen. In: ANDREAS GARDT – ULRIKE HAB-ZUMKEHR – THORSTEN ROELCKE Hrsg. i. m. 89–113; Sprachnationalismus zwischen 1850 und 1945. In: Nation und Sprache. Die Diskussion ihres Verhältnisses in Geschichte und Gegenwart. Hrsg. ANDREAS GARDT. Berlin–New York, 2000. 247–71). Utolsó megjegyzésként végül azt kell előrebocsátanom, hogy az alább bemutatandó gondolat-, illetve értékrendszer e g y ü t t e s e n a nyelvi nacionalizmus sajátja, ez viszont természetesen nem jelenti azt, hogy e g y e s elemei akár az általam vizsgált korszakot megelőzően, akár azt követően, más ideológiák részeként ne lennének, illetve lehetnének kimutathatók. Abból pedig, hogy a nyelvi nacionalizmus számos európai

nemzet és nyelv újkori történetének része, tulajdonképpen következik, hogy a bemutatandó jegyek legtöbbje távolról sem magyar specifikum, hanem számos más nemzet, illetve nemzeti nyelvi közösség nyelvi nacionalizmusának is része.

A) A nemzeti nyelv tökéletessége. – A XIX. századi nyelvi nacionalizmus egyik rendkívül markáns jellemzője a nemzeti nyelv sokszor pátoszt sem mellőző, a tárgyilagosságon lényegesen túlmenő, hódolatszerű, magasztaló dicsérete. A nemzeti nyelv ennek során legtöbbször minden nyelvek legtökéletesebbikeként jelenik meg mind formai-esztétikai, mind funkcionális szempontból.

Lássunk erre a sajátosságra egy példát egy 1888-ban kiadott, a Monarchiát bemutató monumentális mű Magyarországról szóló kötetéből, annak a magyar nyelv sajátosságait bemutató fejezetéből – Jókai Mór tollából: „Egyedi természetét illetőleg a magyar nyelv egyike a legszebb zengésű, legtökéletesebb szerkezetű és legvilágosabb szabatosággal szóló nyelveknek. [...] A beszédbeli viszonyok s vonatkozások kifejezésére ilyen és ennyi eszközzel rendelkezvén a magyar nyelv, természetes, hogy mondatszerkezetei általában mindennemű kifejezései oly tökéletes világosak és szabatosak, hogy sem prózában, sem költői előadásban homály vagy kétértelműség nem eshetik benne, csak ha az író nem mestere e finom eszköznek. Am hallgassátok meg a parlamenti szónokot és a költő művét vagy a falusi bírót és a népdalt, álljatok szóba a legfelsőbb körök emberével, vagy az alföldi puszták pásztorával: mindegyik esetben épen úgy gyönyörködhetek az észjárás ritka eredetiségű logikájában, mint a kifejezések egyszerű világosságában, komoly méltóságában, festői színpompájában és szemléltető plasztikájában.” (A magyar nyelv sajátosságai. In: Az Osztrák–Magyar Monarchia irásiban és képben. Magyarország I. kötete. Bp., 1888. 280 skk., kiemelések tőlem – M. P.)

De hasonló, a magyar nyelv páratlan szépségét és számos más erényét hirdető és dicsőítő vélekedésekkel már jóval korábban, a XVIII. század második felében is találkozhatunk. Így például Kazinczy beszédeiben és írásaiban – noha emellett persze Kazinczy és mások is hangsúlyozzák a nemzeti nyelv fejlesztésének, a korpusztervezésnek az égető szükségességét: „Ez valamennyi élő nyelvek közt – ha a buján kényes olaszt kivesszük – az, mely kétségen kívül a legszebb, zengő és eredeti” (Kazinczy beszéde 1789. december 20-án Kassán; idézi TOLDY FERENC, Kazinczy és kora. Pest, 1859. 67). „Zrínyi és Gyöngyösi atyáink, példái lehetnek, némely fogyatkozás mellett is, milyen édességgel, milyen velősen, milyen pompás méltósággal ír a magyar” (Kazinczy levele Ráday Gedeonhoz 1785. augusztus 27-én; idézi TOLDY FERENC i. m. 105).

A szóban forgó jellegzetesség a nyelvi nacionalizmus esetében leginkább a nyelv nemzeti szimbólumként való értelmezéséből fakadó markánsan pozitív attitűdökkel magyarázható, tehát háttérben döntően emocionális-affektív tényezőket találunk. Miután ugyanis egyfelől a nemzeti nyelv – az uralkodó kollektív vélekedés szerint – a nemzet összetartó erejét képezi, így ezáltal a nemzet létezése, illetve fennmaradása szempontjából (különösen a herderi jóslat óta) rendkívül magasztos, esszenciális célt szolgál; tehát feltétlen értéket képvisel. Ez a körülmény eredményezi a magyar nemzet tagjainak, illetve a nemzeti nyelv beszélőinek markánsan pozitív attitűdjeit magával a nemzeti nyelvvel szemben. Másfelől az attitűdök egyik sajátos funkciója éppen az, hogy vezérlik, illetve strukturálják az egyén információ-feldolgozását (vö. WOLFGANG STROEBE – MILES HEWSTONE – GEOFFREY M. STEPHENSON Hrsg., Sozialpsychologie. 3. Aufl. Berlin etc., 1996. 230 skk.). Ez nem jelent mást, minthogy az attitűd egyfajta globális értékelés, mely konzisztens módon szervezi a tárgyára vonatkozó vélekedéseket. (A szociálpszichológia ezt a jelenséget kognitív konzisztencia néven ismeri és írja le. Vö. pl. HUNYADY GYÖRGY, Történeti bevezetés a szociálpszichológiába: a meghonosítás lépései. Bp., 1998. 223). Mindez pedig a mi esetünkben együttesen azt eredményezi, hogy a magyar nemzet tagjainak a nemzeti nyelvre vonatkozó markánsan pozitív attitűdjei – a kognitív konzisztencia fenntartása érdekében – a nemzeti nyelvre vonatkozó, sarkítottan pozitív értékeléseket szülnék, melyek végül a fenti idézetben foglaltakhoz hasonló minősítések formájában csapódnak le.

B) A nemzeti nyelv felsőbbrendűsége. – A nemzeti nyelv imént említett felmagasztalása a XIX. századi nyelvi nacionalizmusban szorosan összefonódik s így együtt jelentkezik azzal a nézettel, mely szerint az adott, jelen esetben a magyar mint nemzeti nyelv más nemzeti nyelvekhez képest – ilyen vagy olyan érvek fényében – magasabbrendű.

Lássunk erre a sajátosságra is mindjárt egy példát egy 1825. május 24-én Budafalvi Bors Sámuel pesti királyi táblai ügyvéd által hirdetett fordítási pályázat felhívásának szövegéből: „Nints Nemzet a’ Föld’ kerektségén, mely a’ Magyar nyelvet tisztaságára, hathatóságára, fellengősségére, kellemetes és kívánatos voltára nézve követhesse... ezen eredeti Nyelv’ fellengős szavait halandó nem követheti, mivel kivált Európába a’ hasonló Eredeti nyelv ritka, vagy talán nints is. – Hát ha még azon ketseit vesszük melyek szabad gördülésénél, fülemile hangu zengésénél, a’ szájba színméz gyanánt olvadosságánál fogva, a’ Görög és Római Vers mértékre minden Nemzetek’ nyelve felett legalkalmasabbá teszik, már ekkor éppen hasonlíthatatlan.” (MOLLAY KÁROLY, Bors Sámuel magyar nyelvpályázata 1825-ben. Adalék a magyar népnyelvi kutatás történetéhez. Különnyomat a salgótarjáni m. kir. állami gimnázium és kereskedelmi középiskola 1939–40. évi Évkönyvéből. 3)

E sajátágtól pedig már csak egyetlen lépés hiányzik ahhoz, hogy eljussunk egy következő, a felsőbbrendűség hangoztatásával ok-okozati összefüggésben álló jellegzetességhez: más nemzeti nyelvek megvetéséhez, alacsonyabbrendűségük, illetve tökéletlenségük lenéző, sokszor agresszív hangoztatásához. És valójában ez az a pont, ahol a nyelvi nacionalizmust megelőző, például a humanista, illetve barokk nyelvszemléletre is jellemző nyelvi patriotizmus átfordul a nyelvi nacionalizmusba. Míg ugyanis a saját nemzeti nyelv dicsérete és az annak szépsége, tökéletessége előtti hódolat már a korábbi évszázadokra jellemző nyelvi patriotizmusnak is sajátja (vö. BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelv életrajza. Bp., 1966². 207 sk.), addig az imént említett jellegzetesség – a legkülönbözőbb érvek mögé bújtatva – már csak a nyelvi nacionalizmusban mutatható ki szignifikáns mértékben.

Példaként érdemes egy pillantást vetni Volf Györgynek egy, a Magyar Nyelvőrben 1872-ben megjelent írására (Idegen csemeték. Fattyú hajtások: Hamis: Nyr. 1872: 342–3). Ennek alább idézett részlete szerint Volf a magyar nyelv felsőbbrendűségét, ezzel együtt pedig a latin (!) és a német alacsonyabbrendűségét, illetve a magyarhoz képesti tökéletlenségét – jelen esetben – a magyar nemzet nagy költői műveinek állítólagos fordíthatatlanságából, illetve a magyarból való fordítás szemmel láthatóan egyedülállóan vélt nehézségéből vezeti le: „Hát a latin nyelv, hát a német nyelv nem szegény a miénkhez képest? Fordítsuk csak latinra, németre Aranyt vagy Petőfit, s meglátjuk, hogy minden második szavuknál megakadunk” (i. m. 343).

Ennél a (még Volfhoz magához képest is) viszonylag „finom” lenéző hozzáállásnál azonban jóval markánsabb negatív attitűdök is tetten érhetünk más nemzeti nyelvekkel, illetve azok használóival – különösen a némettel, illetve a németekkel és osztrákokkal szemben. Ezen attitűdök hátterében a nacionalizmusban egyébként is meglévő idegenellenesség mellett elsősorban a korabeli magyar nacionalizmusnak egyik, az 1848/49-es forradalom és szabadságharc bukásából eredeztethető erős torzulása bújik meg (vö. GLATZ FERENC, Polgári fejlődés és nacionalizmus Magyarországon a XIX. században. Történelmi Szemle 1974: 255 sk.). Miután ugyanis a bécsi udvar vérbe fojtja a magyar szabadságharcot, majd pedig 1849 után is teljes értetlenséget mutat a magyar nemzeti mozgalom iránt, a magyar nacionalizmus a XIX. század második felétől újratöltődik osztrák- és németellenességgel. Ugyanez vonatkozik a nyelvi nacionalizmusra is: ahogy a Habsburg elnyomás a magyar nemzet létét és fennmaradását fenyegeti, ugyanúgy tör ennek az elnyomásnak a nyelve, a német is a magyar mint nemzeti nyelv ellen. A kognitív konzisztencia elve értelmében ez a globális értékelés, illetve erőteljes negatív attitűd szüli végső soron (de nem kizárólag, l. 5. E) a német nyelvet lenéző, annak alsóbbrendűségét hangoztató, sokszor agresszív vélekedéseket.

Jól mutatja ezt egy korabeli, több kiadást megért illemtankönyv következő megállapítása: „Nézzük ezzel szemben a német nyelvet, mennyire meglátszik rajta, hogy részben a

tudósok katedráin, részben a kaszárnyákban fejlődött ki. Unalmas, száraz, nehézkés, színtelen, elvesznek benne a gondolatok serővel teljes csak akkor tud lenni, mikor – parancsol. S ha van némelyik költőjükben és esztétikusukban némi báj és finomság, az bizonyára francia hatásra termett.” (Gonda Béla: Jó modor – jó társaság. 2. kiadás. Bp., 1920. 162 sk., kiemelés tőlem – M. P.)

Nem utolsósorban a nyelvi nacionalizmusra (is) jellemző purista nézetek hangoztatásához, mindenekelőtt az idegen eredetű szavak átvételének és használatának elutasításához is a saját nemzeti nyelv vélt felsőbbrendűsége és állítólagos rendkívüli gazdagsága szolgáltat megfelelő érvet. Miután ugyanis, ahogy számos korabeli írásban olvashatjuk, a saját nemzeti nyelv olyan gazdag, hogy natív elemeivel is minden kifejezhető, így az idegen elemek átvétele és használata a magyarban teljességgel szükségtelen, ebből adódóan pedig kerülendő. Ezt a nézetet tükrözi egy másik korabeli illemtankönyv következő részlete: „Mindenekelőtt iparkodjunk a nyelvtan szabályai szerint beszélni. Hiuságból sokan a francia, angol s német nyelv ismeretével kérkednek, s a magyar nyelvet elhanyagolják. Művelt magyar embernek nagy szégyenére válik, ha anyanyelvén rosszul s hibásan beszél. [...] Idegen szavakat ritkán használunk. A mi nyelvünk oly gazdag, hogy az idegen szavak használatát mellőzhetjük.” (Forgó Jenő: Társalgás és udvarlás könyve. 4., bővített kiadás. Bp., 1917. 36, kiemelés tőlem – M. P.)

Az idegen elemek használata ellen felhozott érvként emellett újra meg újra felbukkan egy fontos presztízsszempontra is. Eszerint idegen eredetű elemek átvételével a nemzeti nyelv beszélői – legalábbis implicit módon – a nemzeti nyelv szegénységét, ezáltal pedig más nyelveknek való alárendeltségét ismerik el (vö. CHRISTIAN SCHMITT, Sprachpflege und Sprachreinigung. In: Kontaktlinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung. Hrsg. HANS GOEBL – PETER HANS NELDE – ZDENEK STARÝ – WOLFGANG WÖLCK. 1. kötet. Berlin–New York, 1996. 873). Az idegen elemek (túlzott) használata tehát az adott nemzeti nyelv szegénységének képzetét keltheti, ezért az egyértelműen kerülendő, annál is inkább persze, mivel a nemzeti nyelv nemhogy nem szegény, hanem épp ellenkezőleg: más nyelvekhez képest páratlanul gazdag és így magasabb rendű. Ezt a vélekedést mutatja pl. Rádl Ödön 1867-ben Nagyváradon megjelent illemtankönyvének alábbi részlete: „Elkerülendők az idegen, vagy használatba csak nem rég jött szavak, melyek könnyen értelmi zavart okozhatnak. [...] Instálom, protestálok opponálok [sic!], kriminális stb. oly általán használt szavak, melyek a köznépre is átmentek, és a mennyire helytelenek a művelt társaságokban, annyira hitelrontók [...] az idegenek előtt, kik az ilyen szavak gyakori használatából a nyelv szegénységére, s az irodalom pangására következtetnek. (Illemtan a tanuló ifjúság számára. Nagyvárad, 1867. 16 sk., kiemelés tőlem – M. P.)

C) A nemzeti nyelv mint egyfajta a beszélőktől függetlenül létező, sajátos természettel rendelkező képződmény. – A korabeli, a nyelvi nacionalizmus által meghatározott, nyelvre, nyelvhasználatra vonatkozó érvelésekben világosan kimutatható az a hol nyíltan hangoztatott, hol a „sorok közt megbúvó” felfogás is, mely szerint a nemzeti nyelv embertől, történelemtől és társadalomtól bizonyos értelemben független entitás, mely saját, csak rá jellemző ősi természettel (szellemmel, jellemmel, karakterrel stb.) rendelkezik. E sajátos természetét bizonyos egyedi, csak az adott nyelvre, jelen esetben tehát a magyarra jellemző ősi, a nyelvben eleve meglévő inherens törvények révén nyeri el, mely törvényeket a nyelv használóinak is tiszteletben kell tartaniuk. A nemzeti nyelv használata tehát a vélt törvényszerűségek tiszteletben tartásával kell, hogy történjék, ellenkező esetben elvesz a nyelv egyedi, eredeti természete (szelleme, jellege, karaktere stb.), e természetéből fakadó származásbeli tisztasága, s a nemzeti nyelv így eltorzul, elkorcsosul. Ez a nézet vezet a korra jellemző nyelvközpontú (végső soron tehát nemzetközéppontú) nyelvművelési program elindításához és kiszélesedéséhez, melynek – persze nem (mindig) nyíltan kimondott – lényege, hogy a nemzeti nyelvre nézve az egyik legnagyobb veszélyt maguk a beszélők, a nemzeti nyelv használói jelentik, tehát a nyelvet azoktól kvázi védeni, a védelem eszközeként bennük e törvényszerűségeket tudatosítani kell. (Ennek a nyelvművelő mozgalomnak

lesz legfontosabb fóruma az 1872-ben, jelentős részben pont e célból életre hívott folyóirat, a Magyar Nyelvőr.)

Az imént vázolt nyelvszemléletet fedezhetjük fel például Vizoly Zakariás 1880-ban megjelent, a magyar nyelv germán elemeit vizsgáló munkájának előszavában: „Minden nyelvnek, mindaddig míg ép, meg van azon természeti ösztöne, magától minden idegent eltávolítani és azt, ha mégis betolakodik, kiküszöbölni, vagy legalább honi elemekkel kiegyenlíteni. Igenis elveszti a nyelv eredeti jellegét akkor, ha az átvett szóval nem saját, hanem az idegen nyelvérzéke, sajátja szerint él.” (Germán elemek a magyarban. Déva, 1880. 13 sk., kiemelés tőlem – M. P.) E szövegrész első mondata jól példázza azt a fent bemutatott korabeli felfogást, mely szerint a nyelv önálló, az embertől független entitásként viselkedik: amennyiben még ép, tehát negatív külső hatások, illetve a beszélők maguk nem rontották meg, saját természete, illetve természeti ösztöne révén maga küszöböli ki azt, ami természetével ellenkezik. Ezáltal pedig a nyelv tulajdonképpen olyan képződményként, struktúráként jelenik meg, melybe az ember – legalábbis bizonyos tekintetben – beavatkozni nem képes.

Hasonló nézetrendszer bontakozik ki az előző fejezetben már idézett Volf György egy másik, szintén a Nyelvőr hasábjain megjelent cikkéből is: „Igaz, hogy nyelvünk meglehetősen megtisztult az idegen szavaktól, de már most ki szabadítja meg szegényt eredetiunktől, melyek nem az ő, nem is földi, hanem valami holdbeli nyelv hasonlatosságára és törvényeire vannak alkotva és így idegenebbek maguknál az idegeneknél is?” (Az idegen szavak és a purizmus: Nyr. 1872: 394, kiemelés tőlem – M. P.)

E sorok jól mutatják szerzőjük féltő aggodását a nemzeti nyelv sajátos természete, karaktere, annak veszélyeztetettsége felett. Volf, mint látjuk, a „szegény nyelv” megtisztítását sürgeti azon elemektől, melyeket a nyelv belső, eredeti törvényeit figyelmen kívül hagyva a beszélők – s elsősorban is a nyelvújítók – mintegy ráerőltettek. További, ha lehet, még szemléletesebb példákat láthatunk erre a sajátságra is a következő, a nyelvi nacionalizmus egy további jellegzetességét tárgyaló fejezetben.

D) Nyelv – nép – kultúra – nemzet – ország – jellem – faj. – A XIX. századi magyar nyelvi nacionalizmus negyedik konstitutív jegyeként említhető nyelvi, valamint etnikai, kulturális, politikai, nem ritkán morális, lélektani, sőt antropológiai kategóriák, illetve sajátságok egymásra vetítése, e fogalmi körök gyakran zavaros, ellentmondásos érvelések mögé bújtatott összemosása, összekapcsolása. Ennek az eredménye pedig a nemzeti nyelvnek egy és csak egy nép- / kultúrával / nemzettel / országgal / jellemmel / fajjal való megfeleltetése. Egy utolsó lépésben végül ez vezet egy állítólagos nemzeti nyelvi karakternek egy állítólagos népi, illetve nemzeti karakterrel való azonosításához. Ezt a sajátságot mutatja például Volf György imént már idézett, a Magyar Nyelvőr első évfolyamában megjelent tanulmányának következő részlete is: „...vannak szavak, melyekben bizonyos viszonyok, a nemzet gondolkozása módja vagy valamely sajátos nézete, sőt sokszor egy darab története nyilvánul. Az ilyenekhez vonzódunk, az ilyenekhez nemzeti érzelem csatol, az ilyenek kedvesen esnek hallásunknak. Ezek a nyelv szellemében képezett és összetett szavak. És vannak ismét olyanok, melyek a nemzeti gondolkozásmóddal, a sajátos eredeti szemlélődéssel és így a nyelv szellemével s minden törvényével ellenkeznek, sőt mindazt lábbal tiporják.” (i. m. 399, kiemelés tőlem – M. P.)

Láthatjuk, hogy ezen érvelés szerint a nemzet, illetve a nemzeti nyelv karaktere egymással szorosan összefüggnek, egymástól teljességgel elválaszthatatlanok. A szerző megkülönböztet egyfelől olyan szavakat, melyek bizonyos nemzeti sajátságokat, például egyfajta nemzeti gondolkozásmódot, illetve sajátságos szemlélődést tükröznek s ebből adódóan a nemzeti nyelv vélt szellemével is összhangban vannak; másfelől pedig olyanokat, melyek e nemzeti sajátságokkal s így egyúttal a nemzeti nyelv szellemével is ellenkeznek. A nyelvi és a nemzeti karakter ilyen jellegű összekapcsolása végső soron levezethető a nyelvi nacionalizmusnak a fentebb (3. pont alatt) bemutatott központi tételéből. Amennyiben ugyanis egyfelől a nemzetet egységes nemzeti nyelve szervezi és tartja össze, a nemzet tehát

a nyelvében él, másfelől pedig ennek a nyelvnek saját, csak rá jellemző természete, karaktere van, akkor ebből már levezethető, hogy a nemzeti nyelv e sajátos, egyedi karaktere a nemzeti karakter szempontjából is meghatározó, így tehát a kettő egymástól elválaszthatatlan.

A következő idézetben nyelv és nemzet mellett már két újabb kategória is megjelenik: a magyar faj és a magyar jellem: „A végett, hogy mennél tisztább öntudattal s igazi tősgyökeres magyarsággal beszélhessünk s írhattunk, kénytelenek leszünk fajunk »jobbik eszét újra éleszedni s használatra fogni.« – Értelem és kedély, ítélet és ízlés újra vissza igyekszik a természetesebb alpra, s kibontakozván a korcsosító kábulatból, ismét fölkeresi az üdőbb élet elemeit. A töről sarjadó igazi magyar nyelvvel talán még érvényesíthető, vagy legalább némileg föléleszthető ama valódi magyar jellem is, melynek majdnem fogytára jutottunk már.” (Árpádfi Géza: A népnyelv s néphagyományok gyűjtésének ügye: Nyr. 1872: 38.)

Annak ellenére, hogy – mint láthatjuk – parttalan, rendkívül zavaros okfejtéssel állunk szemben, a számunkra lényeges momentumok mégis jól látszanak: a szerző szerint az igazi tősgyökeres nyelvi magyarság eléréséhez, illetve fenntartásához faji sajátosságok (jelesül: a faj jobbik esze) felélesztésére van szükség. Ennek a tiszta nyelvi magyarságnak pedig a maga részéről azért nagy a jelentősége, mert segítségével talán a valódi magyar jellem is feléleszthető.

Faj, nemzet és nyelv kapcsolatára vonatkozóan ennél sokkal világosabb és radikálisabb nézetet tükröz Rákosi Jenő alábbi állásfoglalása: „...a faji jelleget ember és nemzet a nyelvtől kapja [...] a magyar fajt a magyar nyelv termeli nagyban és kicsinyben egyaránt [...] mindent a világon, minden egyéb, ha még oly fontos érdeket is, a nyelv érdekének kell alája rendelnünk. (idézi PUKÁNSZKY i. m. 84 sk.)

E) A nemzeti nyelv más nyelvek általi veszélyeztetettsége. – Az imént már szóltam arról a kor gondolkodására jellemző és azt meghatározó nézetről, mely szerint a nemzeti nyelv önálló, csak rá jellemző természettel/karakterrel/jellemmel rendelkezik (vö. 5. C). Ez a sajátosság szüli azt a mindenfajta purista tevékenység számára is termékeny talajt előkészítő elgondolást, hogy más nyelvek, illetve külső nyelvi hatások a nemzeti nyelvre nézve komoly veszélyt jelentenek. A nemzeti nyelv szempontjából tehát káros lehet mindenfajta, nyelvi érintkezések révén más nyelvből átszivárgott strukturális inter- és transzferencia – miután, illetve amennyiben az nem az átvévő nyelv, tehát a magyar, hanem a kölcsönző nyelv természetéhez/karakteréhez/jelleméhez illeszkedik. Éppen azért tehát, miután e nyelvi kölcsönhatások a nemzeti nyelvre nézve komoly veszélyforrást jelentenek, más nyelvek pusztító magyarországi jelenléte is veszélyes, ezért nem kívánatos. Amennyiben pedig – ahogy azt az imént láttuk – a nyelvi nacionalizmusban nyelv, kultúra, nemzet és faj összemosódnak, e nyelvek, illetve beszélőik végső soron nem csak a magyart mint nemzeti nyelvet, hanem ugyanígy a magyar nemzetet, a nemzeti kultúrát, a magyar fajt, illetve ezek eredetiségét, tisztaságát is veszélyeztetik.

Ennek fényében nem csodálkozhatunk azon, hogy korabeli, idevágó írásos dokumentumokban más, elsősorban persze a magyarral érintkező nyelvek és nyelvváltozatok sarkosan rossz színben, stigmatizált nyelvekként és nyelvváltozatokként jelennek meg. Ezekben az írásokban kétségbeesett segélykiáltásokkal, más nyelvek elleni nem egyszer lenéző, agresszív kirohanásokkal találkozunk, melyek – a nemzeti érdekekre és/vagy a herderi jóslatra hivatkozva – a nemzeti nyelv más nyelvektől, azok káros (korcsosító, rontó) hatásától való megóvását, védelmét sürgetik. E veszélyes nyelvek közül különösen is a latin, de még inkább a német áll a célkeresztben (vö. BENKŐ LORÁND, Sprachliche Standardisierungsprozesse im Ungarischen. In: Sociolinguistica. Internationales Jahrbuch für Europäische Soziolinguistik. 6. kötet: Nationalsprachenentstehung in Osteuropa. Hrsg. ULRICH AMMON – KLAUS J. MATTHEIER – PETER HANS NELDE. Tübingen, 1992. 91). Egyrészt nyilván azért, mert a korábbi évszázadokban ezek a nyelvek voltak azok, melyek a magyart a kommunikáció szentendorientált szintereiről kiszorították – illetve azt oda hosszú ideig be sem engedték. Folyamatos és markáns jelenlétük ráadásul a nemzeti nyelv rendszerének több részrendszerében is átvételek tömegét eredményezte, így tehát nem csak

a nemzeti nyelv használatára, de ősi természetére/karakterére/jellemére nézve is súlyos károkat okozott. De ezen az érven túl, amint fent már szó volt róla (vö. 5. B), a német a bécsi udvar, illetve a Habsburg abszolútizmus, tehát a nemzeti elnyomás nyelveként is legfőbb szimbólumává válik a külső nyelvi veszélynek és elnyomásnak.

Erre a – jelen esetben – a német nyelv képében a magyarra leselkedő veszélyre hívja fel a figyelmet például egy olvasói levél a Magyar Nyelvőr első évfolyamában Szász Károly tollából: „Nem tudom honnan veszik, ha cselédemtől, kit alig néhány hónapja hoztunk föl az ország legtőségkeresebb magyar vidékéről, a Kis-Kunságból, azt kérdezem: »hideg van-e künn?« azt feleli rá »igen!« S ha kis lányomtól, ki itthonn magyar szónál egyebet sem hall, azt kérdezem: »megtanultad-e már a leczkédet?« azt feleli: »igen!«. Dehogyan tudom honnan veszik? A pesti levegőből veszik, mely saturálva van a germanismussal. [...] Az ember már saját házában, saját családjában körében sem lehet biztos a germanismus invasiójától. Végre a saját maga fülében s nyelvérzékében sem bízunk. Én már ott vagyok, hogy nem bízom; s lehet, hogy a cselédemnek és a kis lányomnak van igaza a magok »igen«-jével, mely nekem oly hegyesen hangzik s úgy sérti a fülemet, mert mindig a német »ja«-t vélelem benne hallani. Kérem, ne engedjék a magyar gyermek beszédét sem részben, sem általában elnémetesedni; legyenek rajta, hogy ne veszítse el ép s igazi nyelvérzékét [...] („Igen!”: Nyr. 1872: 80 skk., kiemelés tőlem – M. P.)

Szász tehát egyenesen odáig megy, hogy még a magyar *igen* használatában is német hatást fedez fel (noha a szó az EWUng. tanúsága szerint nem német eredetű, s kimutatható német hatásról a szónak az idézetben megjelölt funkciója tekintetében sem tudunk), ami ezáltal veszélyezteti a magyar gyermekek beszédének tiszta magyarságát. (Írásának egy itt nem idézett szakaszából az is kiderül, hogy nézete szerint az igekötős igét tartalmazó eldöntendő kérdésre az „igazi magyar”, tehát helyes igenlő válasz az igekötővel való felelet.) A német nyelv, illetve a germanizmusok inváziója – a szerző által használt metafora szerint – fenyegető veszélyt jelentenek, mely elöl már otthon sem érezheti biztonságban magát az ember, s mely már a gyermekek ép s igazi nyelvérzékét is fenyegeti. Az idézet utolsó sorában végül a szerző segélykiáltást intéz (feltehetően) a Nyelvőr szerkesztőségéhez, hogy az e veszély ellenében lépjen fel és a magyar gyermekek (még) ép nyelvérzékét ne engedje germanizálódni.

Szintén tanulságos Volf György már idézett cikkének következő okfejtése, illetve az abban megbúvó értékítélet: „Míg azelőtt a magyar szellem az idegen szavakat naív fogékonysággal sajátította el és férfias alkotó erővel alakította át, mostanában lelketlen utánzás kapott lábra. Ez nem lehet más mint a németek majmolása, mert az egész világon csak ők teszik, hogy az idegen szavakat lehetőleg változatlanul veszik föl nyelvükbe, sőt a már elfogadottakat és megváltozottakat idegen alakjukra és kiejtésükre visszaerőszakolják.” (Az idegen szavak és a purizmus: Nyr. 1872: 394 sk.)

E sorokban, mint láthatjuk, a németek és nyelvük, illetve nyelvi magatartásuk egyértelműen negatív, elvetendő példaként jelennek meg. A sorok szerzőjének negatív értékítéletét elsősorban a *majmolás* főnév hordozza világosan negatív konnotációja révén. Az idézett szövegrész ezen túlmenően azt az állítást is implikálja, mely szerint a német nyelvi, illetve nyelvhasználati hatás a magyarságot egy elvetendő nyelvi viselkedési minta lelketlen utánzására készítette és ezáltal megfosztotta egy férfias tulajdonságától, a valaha létezett férfias alkotó erőtől. E nyelvi viselkedési forma elutasításának háttérében alighanem megint csak a nyelvi nacionalizmus érvrendszerét találjuk: a németek a szóban forgó nyelvhasználati gyakorlattal saját nemzeti érdekeiket hagyják figyelmen kívül, miután idegen eredetű szavak eredeti kiejtéssel, illetve morfológiával történő átvétele a nemzeti nyelv tisztaságát veszélyezteti.

F) A nemzeti nyelvérzék. – A más nyelvek által jelentett veszély elleni fellépésnek, a nemzeti nyelv védelmének azonban a korabeli kollektív vélekedés szerinti legmegbízhatóbb eszköze mégis nem más, mint a nemzeti nyelv beszélőinek megtéveszthetetlen, ép, egészséges nyelvérzéke. Ez a tiszta, egészséges nyelvérzék a nemzeti nyelv beszélőinek ugyanúgy eredendő, veleszületett adottságaként, illetve tulaj-

donságaként jelenik meg, mint amennyire ősi természetű, mintegy veleszületett magának a nemzeti nyelvnek a karaktere is. De ezzel az analógiával együtt jár a veszélyek analógiája is: a nemzeti nyelvhez hasonlóan erre az egészséges nyelvérzékre nézve is komoly veszélyt jelentenek a külső nyelvi hatások, így tehát más nyelveknek már a mindennapi nyelvhasználatban való pusztta jelenléte is (ami egyúttal újabb érvet szolgáltat a korabeli purista mozgalom számára). Ezt a vélekedést kiválóan példázza Szász Károly imént idézett írásának utolsó mondata, de ugyanilyen tanulságos a következő idézet is, mely Volf Györgynek egy, a nyelvújítás által alkotott „korcs”, illetve „torzszülött” szavakat ostromozó írásából származik: „A nyelv sajátosságai mind a nemzet millióinak benső élete mélyében gyökeredzenek. E tulajdonok közül a legkisebbnek elenyészését vagy elváltozását is megérzi minden nemzet, ha nemzeti öntudata és ép nyelvérzéke van. [...] Ha már azon egyesek [...] a nyelvet nem saját módjai szerint tulajdon erőiből és eszközeivel fejlesztik: ö s s z e ü t k ö z é s b e j ö n e k a n e m z e t i n y e l v é r z é k e l, a fejlődés helyes irányával, szándéktalanul is rontanak s a nyelvnek nemcsak elfajulását, de valóban bekövetkezhető halálát is előkészítik.” (A nyelvújítás nyelvrontás: Nyr. 1874: 60, kiemelések tőlem – M. P.)

E sorokból kitűnik, hogy szerzőjük a herderi jóslat bekövetkezésétől tart, amennyiben a nyelv fejlesztése a nemzeti nyelvérzékkel ellentétesen történik. Mindez viszont egyúttal azt is mutatja, hogy az ép nemzeti nyelvérzékre nézve végső soron nem pusztán az idegen nyelvek törvényei szerint alkotott nyelvi átvételek jelentenek veszélyt, hanem a natív elemekből alkotott struktúrák is, amennyiben azok figyelmen kívül hagyják a nyelv törvényeit, tehát a nemzeti nyelvet – az idézetben szereplő megfogalmazás szerint – nem saját módjai szerint igyekeznek fejleszteni.

Az idegen nyelvek által jelentett veszélynek azonban a korabeli vélekedés szerint mégis a gyermekek nyelvérzéke van a leginkább kitéve. Ez ugyanis eredendően ép és egészséges ugyan – azonban még fejletlen, aminek következtében a korai kétnyelvűség könnyen megronthatja. Ennek a vélekedésnek köszönhetően a két nyelven folyó elsődleges nyelvi szocializációt nem csupán a korabeli nyelvpedagógiai gondolkodás, hanem az annak hatása alatt álló közvélekedés is károsnak, ebből fakadóan pedig kerülendőnek bélyegezte. (Persze nem csak Magyarországon; l. pl. a *Muttersprache* címszót in: Encyklopädie des gesamten Erziehungs- und Unterrichtswesens. Hrsg. K. A. SCHMID. Gotha, 1875.). Ezt a nézetet látjuk a következő idézetben: „De határozottan károsnak és szükségtelennek tartjuk azt az elterjedt szokást, hogy a még magyarul beszélni alig tudó gyermeket azonnal német bonn kezére bizzuk s ezáltal fejletlen nyelvérzékét megrontjuk, anyanyelvének rejtettebb sajátosságai iránt minden időre fogékonytalanná tesszük. [...] egy azonban bizonyos: ez a kétnyelvűség is egykiv kiváltó oka a nyelvérzék minden irányban észlelhető gyöngülésének s az irodalmi nyelv hanyatlásának.” (Albert János: A magyar nyelv jelene és jövője I. Hol a hiba?: Nyr. 1894: 246.)

Végezetül itt kell megemlítenünk azt a szintén számos korabeli írásban megjelenő nézetet, mely szerint ez a még ép, egészséges s így megtéveszthetetlen nemzeti nyelvérzék leginkább (már) csak a „köznép”, illetve az „egyszerű nép” körében található meg. Amennyiben tehát annak ellenőrzésére van szükség, hogy egy adott nyelvi struktúra megfelel-e a nemzeti nyelv törvényszerűségeinek (szellemének, karakterének), akkor ehhez a falvakban élő „köznép” nyelvérzéke, tehát a népnyelv nyújtja a legmegbízhatóbb támpontot. Ennek az elképzelésnek a háttérében az a vélekedés áll, hogy a városokban élő, művelt, magyar anyanyelvű lakosság nyelvérzékét a más nyelvekkel, elsősorban is a némettel és a latinnal való intenzív kapcsolat, az egyéni és területi többnyelvűség, illetve egyfajta nyelvi kozmopolitizmus megrontotta. Elszigeteltsége révén viszont a tisztán magyar nyelvű falusi környezetben élő köznép, annak nyelvérzéke ezeknek a rontó hatásoknak nem volt kitéve, így ép maradt. Számos alkalommal találkozhatunk például azzal a megfogalmazással, hogy az idegen nyelvi hatások sem ártottak annyit a magyar nyelv szellemének, mint a művelt városi polgárság, az értelmiség, például a hírlapírók – s nem utolsósorban a nyelvújítók.

Az imént mondottak szemléltetéseképpen lássunk zárásként egy idézetet Szarvas Gábor tollából: „Tudnivaló, hogy a nyelvszellemnek hamisítatlan nyilatkozása leginkább a népnyelvben van megőrizve [...] A nyelv tiszta eredetiségét népünknek azon részénél tartotta s tartja meg leginkább, mely többé-kevésbé elszigetelve magának élt s a más ajkúakkal

s a magyar civilizált osztályokkal mennél ritkább érintkezésben állott. (Felszólítás. Gyűjtsük a néphagyományokat!: Nyr. 1872: 53 sk.)

6. Záró gondolatok. – Az iménti elemzések segítségével a nyelvi nacionalizmus XIX. századi magyarországi létformájának, e nyelvi ideológia főbb elemeinek rekonstrukciójára tettem kísérletet. Céлом tehát semmi esetre sem a sokféle korabeli prominens vagy kevésbé prominens egyéni nézet feltárása és ütköztetése volt, hanem az azok felszíni sokfélesége mögött álló általános, kollektív, a vizsgált korszak egészében többé-kevésbé konstansnak mutakozó gondolat- és értékrendszer rekonstrukciója. E – bizonyára nem teljes és végleges érvényű – rekonstrukció eredményeként egy meglehetősen absztrakt és összetett nézetrendszer bontakozott ki, ám látnunk kell, hogy ez az absztrakt gondolat- és értékrendszer az azt hordozó, különösképpen pedig az azzal konfrontálódni kényszerülő közösségek nyelvi hétköznapjaira nézve is jelentős gyakorlati következményekkel járt. Számos korabeli nyelvi magatartásforma, nyelvi, nyelvhasználati jelenség nyelvi, nyelvhasználati jelenség: a nyelvművelés gyakorlata, a korszak nyelvpolitikája, a magyarországi nyelvi kisebbségek nyelvcsereje, a hivatalos család- és helynévváltoztatások (névmagyarosítások) tömegessé válása (vö. KARÁDY VIKTOR – KOZMA ISTVÁN, *Név és nemzet*. Osiris, Bp., 2002.), a magyarországi nyelvek és nyelvváltozatok használatának és funkcióinak változásai, e nyelvek, illetve nyelvváltozatok rendszerében végbement változások, a magyar státusz- és korpusztervezés, a nyelvi sztenderdizáció fellendülése és sikerei (vö. BENKŐ LORÁND i. m. 1992.; KISS JENŐ, Döbrentei Gábor és a magyar nyelv ügye: Nyr. 2006: 8–13), a magyar nyelvtudomány felvirágzása és intézményesülése stb. végső soron ennek a nyelvi ideológiának a fényében válnak érthetővé és magyarázhatóvá. Magam a közelmúltban megpróbáltam a XIX. századi magyar nyelvi nacionalizmusnak a hagyományosan német nyelvű magyarországi polgárság nyelvcserejében játszott meghatározó szerepét be-, illetve kimutatni (vö. PÉTER MAITZ 2005. i. m.; PÉTER MAITZ – ANNA MOLNÁR i. m., PÉTER MAITZ i. m. megj. e.). Úgy vélem azonban, hogy a vizsgált nyelvi ideológia és a különféle társadalmi és beszélőközösségek nyelvi viselkedése közti ok-okozati összefüggések feltárása és részletes elemzése, s általában a nyelvi ideológiáknak a nyelvi viselkedést meghatározó döntő tényezőként való tudomásul vétele egyelőre még a nyelvtörténetírás és a (történeti) szociolingvisztika elvégzendő feladatai, illetve kívánalmi közé tartozik.

MAITZ PÉTER

Linguistic nationalism in Hungary in the period of the Austro-Hungarian Monarchy: Ingredients of a linguistic ideology

This paper is an attempt to reconstruct the form of existence of linguistic nationalism in Hungary in the period of the Dual Monarchy, to trace the main ingredients of that linguistic ideology. The author's aim is not to explore and contrast the various prominent and less prominent individual views of the period but rather to reconstruct a general, collective system of ideas and values that underlies their apparent multiplicity and that is more or less constant throughout the period at hand. As a result of that reconstruction, partial and non-definitive as it might be, a rather abstract and complex system of views emerges; but one has to observe that the abstract system of views at issue had important practical consequences with respect to the everyday linguistic behaviour of the communities carrying it and especially those forced to be confronted with it. Quite a few specific forms of linguistic behaviour, and phenomena of language use, of the period (such as the practice of language cultivation, the language shift of linguistic minorities of Hungary, changes in the use and functions of languages and language varieties spoken in Hungary, changes in the system of those languages and varieties, etc.) can eventually be explained in the light of that linguistic ideology.

PÉTER MAITZ